

6. Конституция (Основной закон) Республики Казахстан // Казахстанская правда. 1995. 7 сентября.

7. Муханбеткалиев Х.С. История создания и развития Вооруженных Сил Республики Казахстан (1991-2000 гг.). Диссертация ...канд. военных наук.

8. Военная доктрина Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 10 февраля 2000 года // Воин Казахстана. 2000. 12 февраля.

9. Тасбулатов А.Б. Развитие профессионального военного обучения в Республике Казахстан. – Алматы: Білім, 2000. -С.150.

Мақалада егеменді Қазақстан Республикасының Қарулы күштерінің құрылымы, принциптері, негізгі мақсат-міндеттері сөз болады.

ӘОЖ 94(574)

Өтениязов С.

т.ғ.к., Каспий технологиялар мен
инжиниринг университеті профессоры,
испан тілі мен әдебиетінің маманы, аудармашы,
Мадрид университетінің профессоры (2001)

ХУНДАРДЫҢ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ

«Пренебрежение ученых к степным народам задерживает развитие науки. Установлению правильных взглядов на роль этих «варваров» и на историю духовно-культурных заимствований мешают наше арийское высокомерие, ложная историческая перспектива. (Г.Н.Потанин, Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899.)

Шығыстағы хундар империясы туралы жазба тарихы деректері негізінен қытай тіліндегі материалдардан тұрады. Одан беріде түрік тіліндегі жазба деректер негізінен тастағы жазулар мен түркі аңыз ертегілері. Солардың ішінде негізгі жазба деректің бірі - әдеби дастан Оғыз хан туралы жырлар мен аңыздар.

Ертеде өткен бабаларымыздың тарихы туралы қытай тіліндегі жазба деректер соңғы екі ғасырдан бері зерттеліп келеді. Оған алдымен көңіл бөлгендер француз тарихшылары Шаванн (Chavanes E.), Дегин (Deguinges) ж.б. болса, Ресей тарихшыларының ішінде Н.В.Бичурин аудармалары біздің зерттеуіміздің негізі болды.

XX ғасырда ірі ғалымдар аталған мәселені қайта қарады. Олардың ішіндегі көрнектілері А.Н.Бернштам, В.С.Таскин, Н.В.Кюннер ж.б. Алайда, XX ғасырдың соңғы ширегінде Ресейдің ірі ғалымдары хундар тақырыбын қайта қарап, көптеген жаңалықтарды дүниеге әкелді. Солардың ішінде біздің негізгі алғанымыз - Е.И.Кычанов, Ә.Х.Марғұлан, С.Г.Кляшторный, Б.Е.Көмеков, Л.Кызласов, Н.Н.Крадин сынды белгілі ғалымдар еңбектері. Аталған ғалымдар еңбектерінде ертедегі хундардың саяси тарихы, мемлекеттілігі, шаруашылығы, мәдениеті, қала мәдениеті зерттелген.

Қала мәдениеті дамыған жерде, оған қоса міндетті түрде жер өңдеу мәдениеті де дамиды. Осы егіз екі мәдениеттің хундарда дамығанына көп уақыттар бойы Еуропа ғалымдары күдікпен қарады. Хун ордасындағы аталған мәдениеттер қатар дамыған болса да қытай мәдениетінің әсерімен ғана дамыған, ал жер өңдеу мәдениеті тек қытайлық құлдар арқылы дамыған деп түсіндірілді.

Хундардың адамзат тарихындағы саяси орны мен мәдениетін қытай жазбаларына сүйеніп арнайы тақырып ретінде алғаш зерттеген Ә.Х.Марғұлан болатын. Академик Ә.Х. Марғұланның аса көп көңіл бөлген бір мәселесі хундар тарихы мен мәдениеті болса, соның ішінде олардың **қала мәдениетіне** ерекше зер салған еді. «Хундар кең байтақ сахараны ең ескі заманнан қоныс етіп, талай ғажайып белгілердің сілемін қалдырған», – дейді Әлекең. «Олар қалдырған байтақ мәдениет белгілері тізбек-тізбек жойқын түрде кездесіп, топталған оба, қорым, ел басқарушылардың жойқын қабыры түрінде (Алматы, Есік, Қапал, Алтын-Асар), не топталған ескі қалалардың жойқын үйіндісі түрінде бір ғажайып дүние көрініп, өзінің мәдениетіне, ескі дәуірде жасалған өнер түріне адамның ойын ерекше тартады. Бұл бай мәдениет түрі тек жақын арада зерттеле бастады, бірақ жойқын зерттелуі әлі ілгеріде сияқты. Олардың ең негізгі топтасқан жерлері Жетісу, Шу, Талас өзенінің бойы, Сырдария, Қаратау, Орталық Қазақстан, Алтай, Арал теңізінің маңы» - деп көрсетіп, Қазақстанның басқа да жерлеріндегі археологиялық қазбаларды көрсетеді. «Бұлардан басқа хун мен үйсіндердің көп қала, атақты сарайлар тұрғызған өлкелері Шығыс Түркістан, Тарым, Лобнор өзенінің бойы, Дун-Хуан, Кокунар, Ордос, Алтай, Қангай тауларының іші» [1], - деп көрсетеді.

Осынау хундардың мәдени ошақтарына зер салып қараған Әлекең хун мен үйсіндер тек қана су іздеп, өріс іздеп көшіп қана

жүрген ел емес, олардың байтақ қалалары, қысқы қыстаулары, терең қазған құдықтары да өте көп болғанын айтады. Олардың атақты шеберлері ағаштан әдемі күйме, жазғы киіз үйлерді көркем түрде жасап оларды “орда” деп атағанын көрсетіп, Бичурин кітабына сілтеме береді.

Әлекең жалпы хундардың Шығыстағы мәдени орталықтарын төрт ордаға бөліп қараған:

Біріншісі - Орхон өзені бойында, Қангай тауының етегінде (хунну-хэ), екіншісі - Шығыс Түркістанда Теріскей Тянь-Шань тауында, атақты Хоян ордасы. Үшіншісі Хюйбу ордасы деп аталады. Төртіншісі - Сюйбу ордасы. Ордос алқабындағы осынау қалаларды Бичурин: “Сюйбу знаменитый хунский Дом в Ордосе”-деп көрсеткен, ал оны басқарушы хундардың атақты бегін Сюйбудан (Сүбелен)-деп көрсеткен.

Хундар мен үйсіндер үйлерін көбінесе тастан, кірпіштен, ағаштан жасап, әдемі ғимараттар тұрғызған. Олардың мәдениетінің аса жоғары болғанын айта келіп, К. Акишевтің археологиялық қазбалары негізінде Талас, Қызыл Қайнар, Шөлтөбе, Сыр бойында Ақтобе-2, Жетіасар және басқа елді-мекендерді көрсеткен [2].

Ертеде аса көп қала тұрғызған елдер хундар мен қаңлылар екенін Әлекең ерекше атап көрсетеді. Хундардың қала мен қыстауды көп тұрғызған жерлері Ордос, Кокунор, Дун-Хуан, Шан-Шан (Лобнор), Тарим өзенінің алаптары, Хами, Теріскей Алатау, Тұрфан өлкесі және Жоңғария Сахарасы. Осы өлкені қоныс еткендер хундардың екей тайпасы. Б.э.д. 177 жылға дейін хундар империясы күшейген кезде оларға үйсіндер мен ғұздар түгелдей бағынған еді. Сол кездегі хундардың күшеюі және саяси тарихында ер Қоянның аты көп аталады.

Сол кездегі Қытай елшіренің жазбаларына қарағанда хундар трим мен Алатау өлкесінде барлық жерге қала тұрғызуды ойластырған. Қалаларды және көптеген қамалдарды, әсіресе, Ордос аймағында көбірек құрған. Ордостағы хундардың атақты қорғанының бірі Лун-Гуан (Ұлы қорған) әлде Анжун-Гуан деп атайды. Осы қорғанды б.э.д. 140 жылы Қытай әскері өртке алдырған еді.

Ордостағы хундардың ескі қорғанының бірі б.э.д. 223 жылы Хун патшасы Тұман салдырған болатын. Шеу-Сян Сары өзеннің күншығыс жағасында, Тохты-Хота қаласына жақын жерде тұрған Ордостағы мықты қорған еді. Тун-Гуан (Түн қорған) Шань-Си

өзені бойында және басқалары Қытайға қарсы құрылған әйгілі камалдар еді. Бичурин еңбектерінде осы қорғандар туралы:

“Хунны строили землянки на границе для наблюдения китайцев. Строение для пограничного караула называется эуто. Там жили военные пограничных караулов”[3], -деп жазған. Мұндай қытайларға қарсы тұрғызылған көптеген хун қорғандары мен камалдары б.э.б. III-I ғасырларда Ордос аймағында Кокунорда, Дун-Хуанда, Лобнорда, Кун-Лунь тауының ішінде Тарим аймағында, Теріскей Алатауда, Алтайда өте көп болды.

“Сондай жойқын, мықты қорғандардың бірі Гао-Кюс биік камалы Мөденің кезінде тұрғызылған үлкен бекініс болатын. Соған ұқсас алып құрылыстар Ордос бойында Лин-Жун (Ин-Шань) тауының биік асуында, Сары өзеннің (Хуан-Хэ) Тәңірі көлден күншығысқа қарай бұрылатын жеріне қарсы салынған үлкен мұнара”[4]-деп көрсетеді Ә.Х. Марғұлан. Сондай-ақ, Әлекең осы алып құрылыстардың көбі Мөде тұсында құрылғанын айтады. Б.э.д. 121 жылы Қытай әскері жүз мыңдаған әскерімен келіп, өртеп, қиратып кеткен екен. Сонда хундардың бір тобы Гао-Кюстен қашып Лобнор, Кун-Лунь тауына ығысады. Алайда, сол қытайлардың баса көктеп кірген жойқын шабуылынан соңғы кезде де көптеген хундардың қорғандары құрылған екен.

Ә.Х. Марғұлан көрсеткендей, Ордос (Ортос), (Өр төс) – хун тілінде биік, алаң деген мағына береді. Ал, қытай тілінде Хэ – нан... Сол Ордос өлкесі, яғни Сары өзен жағасындағы биік қорғандар құрылған алаң Оңтүстік жағында Шанси өлкесімен шектеседі. Осы екі өлкенің екеуінде де хундардың ескі тайпасы Хя мекендеген болатын. Хундардың әйгілі патшасы Мөденің (б.э.д. 209-177 патша болған) шыққан елі осы Хя тайпасы болатын. Сол Ордостағы бір таудың аты Хя-Шан, яғни Хя-Тау (қытайша шан-тау) болса, әйгілі ел басқарушылардың бірі Хялян (Қыран) деп қытай деректерінде жазылады [4].

Хундардың әсем астаналары мен берік қорғандары туралы Л.Кызласов:

«...Древней летней столицей гуннов был город Лунчэн («Город императора», т.е. шаньюя), а зимней - Дайлин. В «Исторических записках» сообщается: «В 5-й луне съезжаются на большое собрание в Лунчэне, где приносят жертвы предкам, небу, земле, духам людей и небесным духам. Осенью, когда лошади откормлены, съезжаются на большое собрание в Дайлине, где подсчитывают и проверяют количество лошадей и домашнего

скота».[18] Из этого текста видно, что Лунчэн («Город шаньюя») являлся не только имперской ставкой гуннов, но и их храмовым (религиозным) центром, в то время, как Дайлин — исполнял экономическую функцию в гуннском государстве. Еще говорится о построенном гуннами государственном хранилище — городе Чжаосиньчэн у горы Тяньяньшань (южная оконечность Хангайского хребта). В этом укрепленном стенами городе-крепости находились центральные склады, в которых хранились общегуннские запасы зерна и, вероятно, другие ценности и товары.

В источниках сообщается не только о столичном городе Лунчэне, но и о том, что гуннские государи-шаньюи строили и в других местах храмы, молельни и даже дворцы-резиденции. В своих землях гунны выкапывали глубокие рвы - препятствия, сотни колодцев и жилые землянки для пограничных караулов.[19] Последнее сведение может быть истолковано так, что гунны на целом ряде ответственных рубежей поддерживали постоянную охрану государственных границ...» [19, 52б.] , - деп түйіндеген болатын.

Хундардың жерінің аттары және қалаларының аттары әрқашан өзінің елінің атымен, яғни белгілі тайпалардың атымен аталып отырды.

Хундардың үлкен қалаларын өз бетімен басқаратын жеке ханы, билері болды. Олардың Шанси өлкесінде Шангун деген бір қаласы б.э. 3 ғасыр бұрын дәуірлеп тұрды. Онда тұратын хун тайпалары қытай тілінде: - Байди, Чиди, Жунди деп аталғанын көрсетеді Ә.Х. Марғұлан [5].

Бабаларымыз хундар сол өлкеде ұзақ жылдар бойы жасаған және мәдениеті жан-жақты дамыған. Жазда жайлауға көшетін, қыста қалада тұратын. Елдердің негізгі бағатын малы жылқы, сиыр, қой болса, егетін егіндерінің негізі дәнді-дақылдар болатын. Бұл жерлерде тізбектелген қалалардың орындары өте көп. Сонау Лобнордан Памирге дейін созылады. Лобнор көлінің жағалауындағы көп қалалардың орындары әлі күнге дейін сақталған. Солардың тарихта жиі айтылатыны – Уйни деп аталатын Хун басшыларының әйгілі ордасы...

Лобнордан Батысқа, Даван (Ферғана), Қаңлыға, Шуға дейін ағылып жатқан үлкен жолдарды қазір “Жібек Жолы” болған жолдар деп атайды... Оңтүстікте Кун-Лунь тауларының ішінде Жохян деген бір ұлыс бар, оның қамалының аты Ян-Гуан, оны

басқарушы хундардың бір бегі Кюй-Хулай, кейінірек Қытайға бағынған еді [6].

Хундардың Екей тайпасы көп қалалар құрған және сол айтылған өлкендерде көп жылдар бойы үстемдік жүргізгенін Ә.Х. Марғұлан жан-жақты көрсетеді. Қытайша екейлерді Икюй деп атаған. Қытай деректерін орыс тіліне аударған Бичурин кітабында екейлердің қала мәдениеті туралы: “... Икюйские жуны для ограждения себя построили города, которые богдохан покорил себя. Китай завоевал у икюйцев 25 гордов, коварно убил владетеля икюйских жунов в дворце, вселд за ним отправлено войско в икюй ит его царство уничтожено. Китай приобрел икюйские города Лунси, Бэйди и Шанюнь и для ограждения от хунов построил долую стену...” [7] деп жазған еді.

Ә.Х. Марғұлан “... Екейлердің Ордос (Хан су) бойындағы орталық қаласы “Далай” деп аталған, кейде “Юсба” (Чуба) деп те аталған, екейлердің салты Жетісуда жасаған Юсбан (Чубандарға) өте ұқсас. Мүмкін олармен аталас болуы керек. Екейлер тарихта Түрік қағанаты дәуіріне дейін кездесіп отырады. Батыс Түрік қағанатының бір ханы екейлерден шыққан. Екей – Жебе хан деп көрсетілген. Кейін екейлер Ұлы Жүз қазағының бір атақты тайпасына айналды. Атақты халық ақыны Жамбыл Жабаев - осы екей (икюй) тайпасынан.

Екейлердің бір тайпасы Деле Дун-Хуан мен Лобнордың арасын қоныстады. IV ғасырдың соңында олардың орталығы Гао-Гюй деп аталды, мәнісі биік күйме, қаңқа”- деп екейлердің Хун Ордасындағы және қазақ халқындағы алатын орнын көрсеткен еді.

Екейлермен көрші Ордоста отырған Хун тайпаларының біреуі – Қыны Ләуфан (Лаупан, Лапан, Алпан), Байлан, Аланку және басқалар. Олар - Ин-Шан тауындағы Гао-Кюе бекінісінде жасаған тайпалар. Олардың атымен аталатын Ордостағы бір астана қаланы Ләуфан деп атайтынын Бичурин де [8] көрсеткен еді.

Олардың мықты тірек қылған Гао-Кюе қорғанын б.э. дейінгі 128 жылы Қытай әскері жаулап алды. Содан кейін қытайлардың иелігінде қалды... Хундардың ұлы ордаларының бірі – Қоян (Дом Хояна), кейінірек хун ордасы ыдырағанда Сюйби деген атпен сәнбилерге мұра болып қалды...

Хундардың арасында көп уақыт жүрген және Арал теңізіне дейін барып қайтқан қытай елшілері Чжан Кян мен Ган-Иннің баяндауынша, Хун ұлыстарында қалалар өте көп болған. Олар Шығыс Түркістанда, Жоңғария, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань

тауларында, Жетісуда, Сырдарияда, Арал теңізінің жағасында көп кездеседі. Сондай қалалардың көп жері - Хатар – Дария, Тарим өзенінің бойы, Лобнор, Құмыл, Турфан, Қашғар өлкесі, теріскей күншығыс Тянь-Шань тауларының ойпаттары... Құмыл өлкесіндегі б.э. үш ғасыр бұрын жасаған ескі қаланың бірі -“Нәжіхан”, қытай тілінде И-Чжеу “Жеухан”. Сол Нәжіхан қаласының батыс жағында тұрған “Юн-жун”, ескі қала “Лун”(қазақша “Ұлу”), кейін сәнбилердің астанасы болды. Онда әдемі сарайлар мен әсем ғимараттар көп болған [9].

Хундардың Турфан өлкесінде Гао-Чан (Қаңқалы) деген қаласы болды. Жалпы бұл өлкеде жиырмадан астам қалалар болды... Орталық қаласы Жоха-Хота, оған жақын жерде ескі астана Қарахожа, Лукчак, Пичан қалары болған.

Қарашар (Янки) қаласы Лобнор көлінен 200 ли теріскейде, Тарим өзенінің жағасында орналасқан. Оның теріскей шығысында 190 ли жерде орналасқан ескі қала “Чаған-Түнге”, екінші қала Халғаман (Қалқаман) тау ішіндегі қыстақ Қарашардың күнгеі батысында 90 ли жерде орналасқан.

Қарашар өлкесіндегі хундардың ескі қаласының бірі – Улунтай (Лунтай), Қарашардың батысында 350 км жерде. Осы қаланы б.э.д. 103 жылы Қытай әскері қиратқан еді.

Сол өлкедегі хундардың ескі қалаларының бірі – Ғұма қаласы болатын. Ол ұлыстың орталығы еді. Ғұманың елі темір өндіріп, жез қорытқан және мәдениеті қарыштап дамыған ел еді. Оған көрші тұрған үлкен қала Аксу, үйсіндердің астанасы Чигудің күнгеі жағында 300 км жерде орналасқан. Аксудан 100 км жерде күнгеі батыста Үш-Тұрпан қаласы болды.

Жоңғария өлкесіндегі хундардың әсем қалалардың бірі Аньши (Аңшы), Тарбағатай жағында орналасқан, оның күнгеіінде Гян-Ин қаласы, ал Угу қаласы Ертіс жағасында еді. Осы өлкедегі хундардың орталық қаласы – Гин-Ман (Орда) болса, онымен қатар Дан-Қуан қаласы қазіргі Үрімші қаласының батысында орналасқан еді. Сол жердегі атақты тау Қара-Маңлай, онда Уто деген белгілі бір қала болды... Осы айтылған қалалардағы үйлер мен ғимараттар тек тастан салынған еді. Тарбағатай тауының теріскей бетінде “Арқан Керген” деп аталатын, яғни тастан құрылған мұнаралар (дінгектер) болған. Бұл мұнаралардың аты бүтіндей сол қалпында қазақ елінің есінде сақталған[10] –дейді Ә.Х. Марғұлан. Сол сияқты Әлекең Н.А. Абрамовтың жазуынша, Тарбағатай тауымен Сақсан өзенінің бас жағында ерте заманда тастан салынған қалалардың

ірге тасы сақталғанын айтады. Онда арасын таспен керген екі камалдың орны жатыр. Арасы 25 шақырым. Қазақтар оны “Керген тас” деп атайды. Бір қорғанның ұзындығы 8 шақырымға созылады [11].

Хундар мен үйсіндердің тұрмыс салты және қала мәдениеті өте ұқсас болған. Олар сонша ғасырлар мекендеген ұлыстар Жетісу, Тарбағатай, Алтай-Пазырық, Қотанды, Шибө, Нойн-ұлы (Монғолия) және басқа жерлерде солардың өскелең қала мәдениетінің өшпес іздері қалды. Осынау қарыштап дамыған мәдениет ошақтарын б.э.д. 36 жылға дейін Қытай әскері талқандап қиратқан еді...

Бабаларымыз хундардың аса мәдениетті ел болғанын олардың сауда ісін дамытқанынан-ақ көруге болады. Қала мәдениеті дамыған жерде сауда ісі қарыштап дамитыны белгілі. Сол бабаларымыздың асқаралы жұмыстарының бірі Шығыс пен Батыс арасында отырған елдерде сауда ісін күшейту болған. Ол үшін үлкен керуен жолдарын жасаған. Қазіргі “Жібек-Жолы” деп жүрген үлкен сауда жолының дамуы түгелдей хундардың атына байланысты. Бұл мәселе хун империясының ең күшейген тұсы Мөде (б.э.д. 209-177) заманында аса биік сатыға жеткен еді. Оның баласы Лао-Шан б.э.д. 177 жылы Каспий теңізіне дейін барып қайтты.

Орта Азия мен Қазақстандағы хундардың мәдени орталығы болған жерлер Жетісу, Іле, Шу, Талас өзендерінің бойы және Сыр бойы мен Арал теңізі өңірі. Әсіресе Талас қаласы олардың өте үлкен мәдени орталығы болды. Ал, үйсіндердің көп уақыт мәдени орталығы болған Іле өзені бойындағы Чигу қаласы еді... Хундардың және бір үлкен астанасы Шу өзені бойындағы үлкен Шу қаласы еді. Қытайдың атақты тарихшысы Сымя Цянь деректерінде: ”...Шу - бір үлкен мемлекет. Күнбатыста Қытайдан көп алыс жерде орналасқан, айналасы шөлейт дала. Онда тұрушылар өзінің әдеті, заңы бойынша мал өсіретін хундар..”[12]-деп жазған болатын.

Шу өзені бойында Александр Македонский (б.э.д. 356-323) заманында үлкен Шу қаласы тұрғанын М.Қашғари да жазады: “Ескендір Зұлқарнайын кезінен бұрын жасалған ескі қала – Шу. Оны салдырған Шу деген ел басқарушысы”. Бұл сөздің құрылысына мән берген ғалым В.В. Радлов: “Древнейшая крепость Шу, построенная владетелем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такие время,

когда городов Сайрама, Таласа и Баласагуна еще не было. У казахов вместе звука Ч заменился звук ш и река Чу называется Шу. Очень вероятно, такое же произношение было у тех тюрок, которое жили на берегах Чу”- деп жазған болатын... Ертедегі Шу қаласының тарихына үйсін, хун және қаңлы тайпаларының тікелей қатысы бар, олар Қазақстан жерінде ескі заманнан бері қала мәдениетін жасаған ұлыстар [13] – деп көрсетеді Ә.Х.Марғұлан.

Хундардың жубан (губан) тайпасы үстемдік құрған жерлердегі қалалардың қалдығы Талас өзені бойында көп кездеседі. Соның бірі - атақты Түймекент қаласы. Бұл - сонау хун дәуірінен қалған ескі қаланың бірі, қазіргі Тараз қаласынан 45 км. Теріскей шығыста. Оған жақын жерде Тас-Ақыр сарайы бар.

Түймекент қаласының сыртын берік қамалмен бекітіп, оның сыртын тағы да терең ормен қоршап, сумен толтырып қоятын болған. Қамалдың мықты қабырғасын күйдірмеген, ені 45 сантиметр жалпақ кірпіштермен қалап шығарған. Іргесіне мықты тас төсеген. Қаланың диаметрі жарты км шамасында, қорғанның осы күнгі сақталған биіктігі 20 дан 35 метрге дейін жетеді.

Түймекент қаласын қорғайтын төрт қабырғасы тегісімен биік мұнаралармен тізбектелген. Әрбір қабырғасының өзінде жеті биік бағана бар. Ең керемет екі бағана (фортификация) қаланың кіре беріс аузына құрылған. Бұл қаланың ерекшелігі – мал өсіретін және егін егетін жартылай көшпелі елден қалған мұра екендігінде...

Сондай-ақ, Түймекент қаласының архитектурасы, мөлшері тегісімен Сыр бойында тұрған Жетіасар қалаларының құрылысымен бірдей... Кірпіштерінің көлемі (40x30x9) де, формасы да бірдей... Осынау хундардың қала мәдениетінің ерекше үлгісі болған Жетіасар қалаларының комплексі Сырдарияның сол жағында, Жусалы қаласының тұсында 30 км. жерде басталады. Осынау комплексте үш үлкен қаланың және 17 қамал мен сарайлардың қалдығы сақталған [14].

“Түймекент қаласы Тас-Ақыр сарайына жақын жерде тұрғызылған. Демек, бұл Тас-Ақырдың өзін жасаған хун тайпасы жубандар. Оның бітпей қалуы б.э.д. 36 жылы қытай әскері Талас қаласына шабуыл жасап, хундардың патшасы Чжичжені (Шижы) өлтіріп кетуімен байланысты “ екенін көрсетеді Ә.Х.Марғұлан [15].

Тас-Ақырға көршілес Қызыл–Қайнар қамалының орны Тараздан 25 км жерде жатыр. Осы қамалдардың бәрі Қытайға қарсы құрылған қорғандар. Оның кірпіштен жасалған керемет қабырғаларының мықтылығы соншалық, қалыңдығы 3,15 метр,

сакталған биіктігі бір жарым метр. Бір қабырғаның өзінде 20-дай оқ ататын тесіктер болған.

Қорған қабырғасына қойылған 50 жастағы бір адамның қабірі табылған. Осы батыр кісі б.э.д. 36 жылы Қытай әскерімен соғыста каза болған болуы керек, басында қанжардың ұшы тиген тесік қалған.

Ол кісімен бірге хун өнерінің үлкен өнері болған болу керек, мойнына сүйектен жасалған сыбызғы асынған адамның мәйіті табылған. Сыбызғының бір беті шығыңқы, бір беті қуыс, ортасында үлкенірек тесігі бар, онымен қатар екі жағында екі кішірек тесігі бар. Формасы Болат Сарыбаев архивінде тұрған сыбызғылармен бірдей (академия музейінде). Екіншісі – әдемі өрнектелген белдік, киімді әдемілеп өрнектейтін алтын алқа, алтын аттың мүсіні, алтын жаға (мойнында жатқан). Бұлардың барлығында үш бұрышты не тік тартқан алтын бұршақтармен көмкерген, кейбіреулеріне асыл тастар таққан. Ең қызықтыларының бірі – хундардың ұзын селебесі (74 см), қанжары, тағы басқалар... - деп Ә.Х.Марғұлан археологиялық табылған бұйымдарды көрсетеді.

Хундардың Қазақстандағы екінші бір мәдениет орталығы - Арал теңізінің жағасы. Сол бір шұрайлы жерлерді ескі дәуірден қоныстаған хун тайпалары Абдал (эфталит), Кердары (Кердері), Дай (Адай), жұбандар деп қазақ руларындағы хун ұрпақтарын көрсеткен [16].

Әлекең одан ары қарай хундардың мындаған жылдар бойы кең байтақ сахараны қоныстап, өздерінен көп ұрпақ, бай мәдениет қалдырғанын айтады. Олардан ұрпақ болып қалған елдер: үйсіндер, қаңлылар, оғыздар, қыпшақтар, арғындар, қоңырат қияттар, наймандар, керейлер, уақ-үнгіттер, латтар Олар мирас етіп қалдырған қалалар Сыр бойында, Жетісуда, Батыс Қазақстанда, Маңғыстауда өте көп. Олардың ішіндегі ең ірілері - Сайрам, Сүткент, Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Қауған-Ата, Артық-Ата, Баршынкент Жент, Оғыз-Дабан, Хорасан-Ата, тағы одан басқа Сыр бойы мен Қаратауда толып жатқан өзге қалалардың үйінділері (Субанкент, Ягакент, Баба-Ата, Құмкент, Кенжек) тағы басқалар...

Жетісуда болған атақты қалалар Шу, Баласағұн, Талас, Барсхан, Атлах, Шелжі, Шегіл, Құллан, Мерке, Аспара, Ілебалық, Құяш, Екі-Оғыз, Қаялық, Кіші-Талас, Талхиз (Талғар) ж.б. Осы аталған қалалардың бәрі бір кезде хундардың белгілі мәдени ошақтары еді... [17].

Көп ұзамай Ә.Х.Марғұлан зерттеген тың зерттеулер Ресейдің белгілі қытайтанушы ғалымдарынан қолдау тапты. Соның алғашқыларының бірі - Е.И.Кычанов.

Еуропа ғылымында хундарды қанша зерттесе де, олардың мемлекеттілігі толық көрсетілмеген болатын. Осы мәселені Ленинград ғалымдары түгелдей шешті.

Ол бұрыннан зерттеп жүрген тұжырымдарын біріктіріп, 1997 жылы «Кочевые государства от гуннов до маньчжуров» атты еңбегі жарық көргенде үлкен жаңалық болды. Ол негізінен аталған еңбегінде ертедегі хун империясының мемлекеттілігін жан-жақты көрсетті. Сондықтан ол: *«...Я не разделяю мнений о том, что эти государства возникли исключительно под влиянием оседлой цивилизаций, в данном случае – китайской...»* [18, 4б.] - деп хундар мемлекеттілігінің өзіндік ерекше дамуын, яғни қытай елінің әсерінсіз дүниеге келгенін дәлелдеді. Ал, Л.Кызласов «Города гуннов» атты құнды зерттеуінде: *В средневековой китайской историографии никто из историков-хронистов не сомневался в том, что гунны были строителями. Даже в легенде о происхождении предков уйгуров, записанной в Вэйшу (VI в.) рассказано, что однажды гуннский шаньюй «на север от столицы (гуннов — Л.К.) в необитаемом месте построил высокий терем», в котором поселил двух своих дочерей. 38*

Приведенные выше данные убеждают в том, что именно гунны первыми стали насаждать в Центральной Азии и в Южной Сибири городскую культуру.», - деп анықтамасын берген болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. А. 1985, 30-бет.
2. Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней. А. 1969.
- Акишев К.А. О возникновении оседлости и земледелия у древних усуней Семиречья. А. 1970.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. А. 1998.
4. Марғұлан Ә.Х. Көр. шығ. 32-бет.
5. Сонда...
6. Бичурин Н.Я. Көр. шығ.
7. Сонда.
8. Бичурин Н.Я. I-том. 43-бет. III-том. 37-бет.
9. Марғұлан Ә.Х. Көр. шығ. 34-бет
10. Сонда 35-бет.
11. Абрамов Н.А. Река Иртыш. Архив Геогр. общ. разряд 69. оп. 1. дело 1.
12. Сымя Цянь. Избранные. М. 1956. 124-бет.

13. Марғұлан Ә.Х. Көрсетілген шығ. 39-бет
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.1948, 125-136 беттер.
15. Марғұлан Ә.Х. сонда 39-40 беттер.
16. Сонда. 41-бет.
17. Көмеков Б.Е.Өтениязов С.К. Ә.Х.Марғұлан зерттеулеріндегі хундардың қала мәдениеті.//Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары. Қошқарата конференциясының материалдары./2005 жылғы 26-27 мамыр/. А.2005. 122-131 беттер.
18. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М. «Восточная литература» РАН, 1997, - 319с.
19. Кызласов Л.Р. Города гуннов. ТАТАР АРХЕОЛОГИЯСЕ. 1997, № 2 (3) стр. 47-65.
20. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. А. 2007.

В данной статье речь идет о городской культуре и архитектуре древних гуннов в исследованиях А.Х. Маргулана.

А.Х. Маргулан различает главные центры гуннской городской культуры: Восточный Туркестан, Семиречье, Регион Чу и Талас, Отрарский оазис, регион Сырдарьи близ Аральского моря.

The article is devoted to the city culture and architecture of Ancient Huns in the investigations of a famous scientist A.H. Margulan.

A.H. Margulan differentiates the main centres of Hunnic city culture: East Turkistan, Semirechye, Chu and Talas Region, Otrar Oasis, Syr Darya Region near Aral Sea Region.